

«НАН» КОНЦЕПТИНИН КЫРГЫЗ ТИЛИНИН АҢ-СЕЗИМИНИН ФРАГМЕНТИ
КАТАРЫНДА

Мурзубраимова Динара Умаровна

улук окутуучу

Исмайлова Алтынай Имамидиновна

улук окутуучу

ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада лингвистикалык коомчулуктун жамааттык өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берген ассоциативдик эксперименттин негизинде концепцияны реконструкциялоо ыкмасы берилген. Изилдөөнүн максаты – «нан» түшүнүгүндөгү вербалдык реакция процессинде эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминдеги реалдуу маанилерди ачып берүү. Кыргыз маданиятынын өзгөчөлүктөрүн чагылдырган сөздөрдүн эң мүнөздүү байланыштары макалада лингвокогнитивдик талдоо ыкмасы менен изилденет.

Ачык сөздөр: концепт, лингвистикалык аң-сезим, нан, ассоциативдик эксперимент, талаа, дүйнө сүрөтү, когнитивдик өзгөчөлүктөрү.

КОНЦЕПТ «ХЛЕБ», КАК ФРАГМЕНТ СОЗНАНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Мурзубраимова Динара Умаровна старший преподаватель

Исмайлова Алтынай Имамидиновна старший преподаватель

ОшГУ, город Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: В статье представлен метод реконструкции понятий на основе ассоциативного эксперимента, позволяющий определить собирательные признаки языкового сообщества. Цель исследования - выявление реальных смыслов в сознании носителей языка в процессе вербальных реакций на концепт «хлеб». Методом лингвокогнитивного анализа в статье исследуются наиболее характерные связи слов, отражающие особенности кыргызской культуры.

Ключевые слова: концепт, языковое сознание, хлеб, ассоциативный эксперимент, поле, мировоззрение, когнитивные особенности.

THE CONCEPT "BREAD" AS A FRAGMENT OF CONSCIOUSNESS IN THE KYRGYZ
LANGUAGE

Murzubraimova Dinara Umarovna senior instructor

Ismayilova Altynai Imamidinovna senior instructor

OshSU, Osh city, Kyrgyz Republic

Abstract: The article presents a method for the reconstruction of concepts based on an associative experiment, which makes it possible to determine the collective features of a language community. The purpose of the study is to identify real meanings in the minds of native speakers in the process of verbal reactions to the concept of "bread". Using the method of linguocognitive analysis, the article explores the most characteristic word connections that reflect the features of the Kyrgyz culture.

Keywords: concept, linguistic consciousness, bread, associative experiment, field, worldview, cognitive features.

Нан, нан азыктары — тамактанууда көп керектелүүчү эң маанилүү азык. Адамдын жашоосун нансыз элестетүүгө болбойт. Нан – адам баласынын өмүрүнүн сапатын,

маңызын билдири турат. Ал эми «Нан» түшүнүгү кыргыз тилиндеги дүйнө сүрөтүндө даам объектисине байланышкан элестерди камтыбастан, ар кандай психикалык маанидеги түшүнүктөрдө берилет. Алар: «иш», «үй-бүлө», «турмуш», "үй", "акча" ж.б. менен чагылдырылат. Концепциянын түзүлүшүн жана мазмунун изилдөөгө мындай мамиле кылуу менен когнитивдик өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы бир топ кеңейет. Тил даяр абстракция катары эмес, максималдуу объективдүү, бирок адамдын психикалык жана эмоционалдык абалын көрсөткөн система катары көрүнөт.

«Жамааттык аң-сезимдин» фрагменттери катары концепцияларды жана башка психикалык репрезентацияларды реконструкциялоонун жолдорунун бири – ассоциативдик эксперимент. Массалык ассоциативдик эксперименттин өзгөчөлүгү, аны ишке ашыруу процессинде лингвистикалык инсандын индивидуалдык өзгөчөлүктөрү өчүрүлүп, бул инсанга таандык болгон тилдик коомчулукка мүнөздүү болгон нормалар жөнүндө сөз кылууда турат» [4:120]. Бир маданиятка таандык болуу ассоциативдик талаанын борборун туруктуу кылат. Ал эми бул байланыштар үзгүлтүксүз кайталанып турат. Ушуга байланыштуу сөздүн ассоциативдик талаасын кыргыздардын аң-сезиминин образдарынын үзүндүсү катары кароого болот.

Биздин изилдөөбүзгө объекти болуп берилген стимул сөзгө бир канча реакция менен берилген «нан» ассоциативдик талаасынын лексикалык мазмуну саналат. Сөздүктүн материалы логикалык жана иерархиялык жактан уюшулган эмес. Ал «дүйнөнүн түзүлүшү жөнүндө тил структураларында катылган, мотивациялары салтка негизделген, жалпы кабыл алынган, туруктуулук, кайталануучулук жана кайталануучулукка негизделген тыянактардын мозаикалык жыйындысы» болуп саналат [4:89].

Ассоциативдик эксперименттин маалыматтарын талдоонун негизинде инсандын тилдик аң-сезиминде “Нан” түшүнүгүн чагылдыруу жолдорун аныктоо милдети турат. Маселени чечүү компоненттүү жана логикалык-семантикалык анализдин ыкмаларын бириктирген лингвокогнитивдик методду колдонууга алып келди [2:198].

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы концепцияга инсандын лингвистикалык аң-сезиминин позициясынан мамиле жасоо - аң-сезимдин структурасын теориялык сыпаттоолордун чектерин кеңейтүүгө мүмкүндүк бергендигинде. Маанинин сөздүк компоненттерин, ошондой эле сөздүн функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн гана изилдөө түшүнүккө бүтүндөй мүнөздөмө берүү үчүн жетишсиз.

Дүйнөнүн кыргыз тилиндеги сүрөтүндө “Нан” түшүнүгү өзгөчө орунду ээлейт. Бул түшүнүктүн маанилүүлүгү кыргыз адабиятынын календарлык поэзиясында жана башка жанрларында көп сандаган фразеологиялык бирдиктерде, макал-лакаптарда гана эмес, Кыргызстанда нандын күнүмдүк тиричиликтен да жогору экени, “тиричиликтин символу” экендиги баса белгиленет». Демек, Францияда, Испанияда кайырчы “бир чыны кофе үчүн”, Кыргызстанда “бир кесим нан үчүн” деп сурайт. Индо-европалык маданияттын негизги продуктусу катары нан түшүнүгү, ошондой эле "товарларды бөлүштүрүүчү" - "кожоюн" жана ал тургай, "Кудай" жөнүндө көбүрөөк жалпы идеялар менен байланышкан [5:208].

«Нан» стимул сөзүнө реакция түрүндөгү ассоциативдик эксперименттин маалыматтарын изилдеп, биз изилденүүчү түшүнүктүн төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн аныктадык:

1. Парадигматикалык реакциялар нанды кабыл алуунун максаты (тоюу), кесепети (уу), кабылдоо субъектинин (тамак-аштын) болушунун шарты, адамдын оокат-тиричилиги (акчасын), нанды кабыл алуу жолу (кечки тамакка, стол) .

Берилген реакциялардын ичинен талаа аталышы менен гипергипонимдик же синонимдик байланышта болгондорду бөлүп көрсөтүүгө болот: тамак-аш (6), таттуу (14), нан (5), жупка (10), узун нан (4), патир наны, катырма, көмөч (1).

Көптөгөн реакциялар берилген реалдуулукка (храм, алтын, зер буюмдар ж.б.) карата мамилени билдирип, эмоционалдык компонентти камтыйт. Мындан тышкары,

мындай номинациялардын мааниси коннотативдик маанилер менен татаалдашат: маданий, диний ишенимдик жана этикалык. Элибизде жети тооч жасоо ырымы бар. Бул ишеним кандайдыр бир кырсык болсо же бир адам ооруга чалдыгып калса, ошод оорунун же кырсыктын аягы жакшылык менен аяктоосун тилөө максатында аткарылат. Демек, “Нан” түшүнүгү Жараткандан жардам, ден соолук, тынччылык, жакшылык суроо иретинде да чагылдырылат. Мында иш-аракет жети тоочту, же жети нанды муктаж адамдарга, жакын туугандарга, коңшуларга таратып берүү менен жүргүзүлөт. Ошондой эле, жети нан жасоо – атайын бир мазарга бара жатканда, мазар кабыл кылса экен, мазардан шыпаа болсо экен деген тилек менен да жасалат [1].

Нан менен элдик каада-салт, үрп-адаттардын байланышы төмөнкүдөй бирикмелер аркылуу баса белгиленет: комуз, куймак, каймак, нан, кечки тамак, дасторкон. Бул катардагы кыргыздын элдик аспабы «комуз» сөзсүз түрдө нандын милдеттүү атрибуту болгон аш, каада-салтына байланыштуу айтылса керек.

Ошондой эле кыргыздарда “Нан тиштетүү” (даам сыздыруу) ырымы бар. Бул - адамдын актыгын билүү күбөсү. Аны тиштөө менен ал пенденин тазалыгына ишенүүсү. Нан улук, ыйык, нанды адамзат танбайт. Ошон үчүн: Биринчиден, бул антташууга, анттан кайтпоого өтүүсү; Экинчиден, бирөөлөрдөн шектенсе, күнөөсү болсо, нанга коюп актыгына аны тиштетүүсү. Ошондон кийин ишенимге ээ болуусу. Ошондуктан “нан урсун”, “нан тиштеп берем”, “нан кармап берем” деп актыгын далилдешкен.

“Токчулук тоочтон башталат”, “наны бүтүн” дешип, үй-бүлөсү толук, колунда бар адамдарды айтышкан. Нанды улук көрүшүп тарбиялык максатта диний ишенимге байланышкан уламыштарды айтып жүрүшкөн: “Карыялар, байбичелер кууралган данды кайда жатса да, терип жешчү, бизге тердирүүчү. Эмне дегенде чийки дан өсүп, урук алып келет. Кууралган данга убал тура. Тиги дүйнөгө барганда Кудай-Талаа төөгө мингизип тердирет, кыйнайт окшобойбу! Адамзаттын жүрүм-туруму үчүн мусулман динин таалим-тарбия берүүчү бөтөнчөлүктөрү укмуштай болгон” [6:178]

Андан сырткары аскерге кетип жаткан уулуна нан, тооч тиштетип, аны бийик жерге катып коюшкан. Бул түшүнүк аскерге барып аман-эсен келсин деген мааниде болгон. Нандын касиети сактайт, кайтып келет деген тилек болгон. Ал эми ымыркай баланы жалгыз калтырганда жанына нан коюшкан. Жалгыз үйдө калганда, жолго жалгыз чыкканда да нанды жанына кошо ала жүрүшкөн. Демек, “Нан” түшүнүгү кыргыздардын аң-сезиминде даам катары гана эмес, жамандыктан сактоочу, коргоочу, дооматтан актоочу ишеним катары да колдонулуп келет.

«Нан» түшүнүгүн чагылдыруунун метафоралык жолу өзгөчө кеңири берилген. Даамды кабылдоо сунушунун компоненттеринин семантикалык туундусу изилденүүчү түшүнүктүн адам үчүн маанисин көрсөтөт. Нанды чындыктын төмөнкүдөй кубулуштарына жана объекттерине салыштырышат: илим, өндүрүш; таш, баш, өмүр, жарык, жашоо өлчөмү, кайталангыс нерсе. Бул реакциялар баа берүүнүн эмпирикалык (тактильдик) аспектинде да (таш), адам жашоосунун бул атрибутун баалоонун эмоционалдык жана интеллектуалдык түрлөрүнө да (илимдин наны, өндүрүш; жарык) негизделет.

Изилденип жаткан тезауруста прецеденттик билдирүү (нан) да бар, анын билими баяндамачылардын кыргыз лингвомаданий коомчулугуна таандык экенин көрсөтүп турат.

Нан сезимдердин булагы катары каралат: кубаныч, ачуу. «Ачуу» атрибутунун мааниси эмоционалдык баалоо аркылуу татаалдашат: ачуу нан – мээнет менен табылган.

2. Синтагматикалык реакциялар нанды кабылдоо объектиси катары мүнөздөйт. Ал эми нандын мүнөздөмөсү полимоддук, ар кандай кабылдоо подсистемаларынын көз карашынан бааланат. Нандын *жыттык бирикмелери*: жыт, нан жыты, жыпар жыттуу; *тактильдик реакциялар*: кургак, жумшак, жаңы, эскирген, катуу, жылуу, ысык; *угуу*: кытырак кабыгы менен; визуалдык: кара, ак, тегерек, калың. Бул концепциянын мааниси

бир катар бирикмелердин нандын өлчөмү менен байланышкандыгы баса белгиленет: кесим, кабык, кабык, күкүм.

Нан кабылдоо объектилери менен байланышкан: туз (14), май (7), сүт (5) жана суу (2), нават (1), чай (1).

Изилдөөчү талаа «нан» даярдоо (бышыруу) ыкмасын көрсөткөн синтагматикалык мамилелерди чагылдырат; курал - аракеттин каражаты (кесүү, бычак); кабыл алуу процесси жана аны баалоо (же, чайноо); бул даам объектинин жайгашкан жери (дасторкон үстүндө, чакада, тарелкада); кабылдоо процессинин убакыт планы (ар дайым).

Респонденттер өз жоопторунда нан алуу ыкмасынын актуалдуулугун да көрсөтүшөт: сатып ал, дүкөн - жана бул продуктунун сорту: ун (22), буудай (4), тандыр (1), очок (1), элек (1).

«Нан» жалпы ассоциативдик талаасынын бир бөлүгү катары өзөктү – сөз формаларынын тобун бөлүп көрсөтүүгө болот. Алардын маанисинде нан даам сезүү объектиси жана эң негизгиси, зарыл, турмуштук (58 реакция) жашоо булагы (6 реакция) катары берилет.

Нан баалоо объектисинин да ролун аткарат: чыныгы, жакшы, жалпы, бирдиктүү, бизге кымбат. Бир катар реакциялар бул кабылдоо объектисине терс мамилени көрсөтүп турат: кайдыгер, жаман.

3. «Нан» түшүнүгүн көрсөтүүнүн когнитивдик деңгээли башка психикалык көрүнүштөр менен кесилиштерди аныктоого мүмкүндүк берүүчү реакциялар менен берилген. Мисалы, «ашкана» алкагында (кечки тамак үчүн, стол, бычак, кесүү ж.б.), "даам сезүү" абалы (жеп, даам, жыпар жыттуу, туз). Мындан тышкары, "Нан" жана "Үй-бүлө, үй" түшүнүктөрүнүн ортосундагы байланыш бир топ ырааттуу түрдө ассоциативдик талаада көрүнүп турат: эне, аял, ашкана, очок.

Кымбат эмес, бирок адам жашоосунун зарыл атрибуту катары нан идеясы, өзгөчө жетим балдар үчүн (1) "Акча" түшүнүгү менен байланышты түшүндүрөт. Бул реакциялардын сериясы кыргыздардын аң-сезиминдеги оппозицияны “бай – кедей” деп бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Бул оппозициядан тышкары респонденттердин реакциясы “биздики – башканыкы” оппозицияны бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: биздики, биздин байлыгыбыз бизге кымбат ж.б.

4. Прагматикалык реакциялар, диалог түрүндө берилген, өнөктөштүн эскертүүсү катары келет.

Ошентип, “нан” түшүнүгү, негизинен, ар бир адам нансыз жашай албай турган даам булагы катары мүнөздөлөт. Сөздүктөр бул фактыны ырастап турат, мисалы, «нан» лексемасынын сөздүк киришинде бул ар бир өлкөнүн, аймактын негизги азык-түлүк продуктусу экендигинин белгиси бар [5:936].

Изилденип жаткан түшүнүктүн сөздүк маанилери менен берилген «Нан» түшүнүгүнүн берилиш ыкмаларына төмөнкүлөр кирет: даам сезүү объектиси (буюм), даярдоо ыкмасы (ундан), формасы (нан, узун нан, нан) - түз номинациялар; кабылдоо предметинин (тамак-аш, тамак-аш), адамдын жашоо каражаты (эмгек акысы) болушунун шарты - образдуу номинациялар. Көрүнүп тургандай, сөздүн лексикалык мааниси түшүнүктүн белгилеринин бүтүндөй жыйындысын чагылдырбайт. Ассоциативдик тезауруста биз стимул сөздүн эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде чагылдырылган башка сөздөр менен актуалдуу вербалдык байланыштарын табабыз («Нан» түшүнүгүнүн 39 когнитивдик өзгөчөлүгү).

Тил илиминде “нан” концепти когнитивдик жана лингвомаданий аспектилерде бир топ эле каралган. Ал эми поэтикалык чыгармаларда да “нан” концепти семантикалык талаа катары каралат. Анын метафоралык коннотативдик маанилеринин жыйындысы, дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн үзүндүсү катары каралат. Бул талаанын туруктуу константалары белгиленет [3:322].

Жыйынтыктап айтканда, ассоциативдик тезауруста “нан” түшүнүгү дүйнө жөнүндөгү «жамааттык субъекттин» жөнөкөй идеясын чагылдырып, «руханий» да, «материалдык» да феномен катары көрүнөт. Анын призмасы аркылуу кыргыз аң-сезиминдеги моделин кайра курууга болот.

Адабияттар:

1. Анарбекова Бүайша. Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде. Бишкек, 2007.
2. Большой толковый словарь русского языка. Гл. ред. С. А. Кузнецов. Первое издание: СПб.: Норинт, 1998.
3. Зулпукаров К.З. Лингвопоэтика менен лингвопаремиялардын орчундуу маселелери. Бишкек, 2018.
4. Карагулова М.К. Функционально-грамматическая характеристика кыргызском языке. Бишкек, 2019.143с.
5. Кыргыз улуттук энциклопедиясы. 2-том. Башкы редактору Асанов Ү. А. К 97. Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2012.
6. Кыдырбаева Б., Токторбаева Г., Турумбаева Н. Эл таануу. Бишкек, 2007.